

"Наталка Полтавка" І. Котляревського: музично-просвітницький аспект впливу театрального мистецтва на формування національної свідомості народу

Лариса Філатова,

кандидат педагогічних наук,

доцент, докторант Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

У статті розглянуто значення "Наталки Полтавки" І. Котляревського у формуванні національної свідомості української народу в контексті музично-просвітницької діяльності театру.

Ключові слова: "Наталка Полтавка" І. Котляревського, народна пісня, національна свідомість, театр корифеїв.

XIX століття стало новим етапом у пізнанні й осмисленні розвитку української історії, культури, мистецтва, освіти, розумінні їх еволюції в європейському контексті. Стимульована західноєвропейським романтизмом, хвилею "слов'янського відродження" діяльність І. Котляревського, М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Чубинського, М. Лисенка, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, П. Мирного та багатьох інших набула значення чинника національно-культурного самоутвердження, збереження етнічної ідентичності, пробудження національної свідомості.

Особливістю українського романтизму була боротьба за рідну мову — за право народу навчатися рідною мовою, поцінувати, вивчати, зберігати історію свого народу, його традиції, звичаї, фольклор, міфологію, утверджувати національність як цінність особистості, а національну ідею — як історично новий тип світогляду [9, с. 125].

Вияв національної самобутності нашого народу утвердився енергійним проникненням народної мови в літературу, що ствердили І. Котляревський "Енеїдою", "Руська трійця" — М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич — "Русалкою Дністровою". "Доволі довгий і складний був процес українського національного відродження чи, радше, пробудження. Почався він з руху русифікованого дворянства за свої права, отже, мав політично-соціальний підклад; а далі пішло виявлення себе в народності, що його рефлексом стали праці історичного і географічного змісту та етнографічні дослідження" [8, с. 221—222].

Завдяки зусиллям української інтелігенції — художнім творам Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, музиці М. Лисенка, науковим працям М. Костомарова, О. Бодянянського, П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова та багатьох інших у культурну й суспільну свідомість Росії, слов'янських народів і всього світу входив "самобутній багатомільйонний народ зі своєю високою духовністю, уявленнями про природу і всесвіт, про свою історію; побутом, ідеологією, морально-етичними, правовими, релігійними нормами й законами; багатобарвною розвиненою мовою, високим прикладним і декоративним мистецтвом, архітектурою, народним театром і вершиною духовності — фольклором, який торкався найвищих сфер думання і почування гнобленої, але нескореної нації" [1, с. 45].

Національний театр у пригноблених слов'янських народів в епоху романтизму мав важливе

суспільно-політичне і культурне значення. Він сприяв загальному зростанню національної свідомості і часто служив ареною політичної та ідейної боротьби. Таким був і український театр, який став, як і література, одним з впливових чинників просвіти і естетичного виховання народу, знаряддям боротьби за національне й соціальне визволення. Отже, **метою статті** є розкриття впливу "Наталки Полтавки" І. Котляревського, першої народно-побутової опери, на формування національної свідомості народу в процесі музично-просвітницької діяльності театру.

Автори досліджень з проблем української культури Д. Антонович, М. Брайчевський, Г. Вервес, М. Грушевський, І. Крип'якевич, І. Огієнко, М. Попович, М. Семчишин, О. Субтельний та ін. розглядають музично-театральне мистецтво як важливу складову національної культури, вважаючи його одним із чинників впливу на процес формування національної свідомості, збереження етнічної самобутності, духовної глибини світовідчуття народу. Театрознавці (Г. Довбищенко, Н. Кузякіна, В. Максимов, К. Рудницький, І. Чабаненко та ін.), мистецтвознавці (Л. Архимович, М. Грінченко, М. Гордійчук, М. Загайкевич, Л. Корній та ін.) відзначають основоположну роль творчості І. Котляревського в розвитку українського музично-драматичного театру.

"Праматір'ю українського народного театру" (І. Карпенко-Карий) стала "Наталка Полтавка" Івана Петровича Котляревського (1819), яка була відповіддю на назрілу в українському суспільстві потребу створення національного репертуару. Ця потреба була у руслі європейських пошуків і створення репертуару для національних театрів слов'янських народів, культура і мистецтво яких виходили у XIX ст. на світову арену. Твори І. Котляревського типологічно відповідали першому етапові становлення нової національної опери в країнах Центральної та Східної Європи, наприклад, у Польщі — "Ощасливлена біднота" М. Каменського, в Чехії — "Дротар" Ф. Шкroupa, в Росії — "Мельник — колдун, обманщик и сват" Є. Фоміна та ін.

Особливостями своєї драматургії ці твори були близькі до певного кола опер кінця XVIII — початку XIX ст., поширених у Західній Європі (французька комічна опера, німецький зінгшпіль, водевіль). Типологічно спільними рисами в них були: використання національної мови, сюжетів, пов'язаних з життям народу, виведення образів народних героїв; поєднання розмовних діалогів персонажів з музичними номерами; характеристика героїв через жанр пісні й танцю;

широке використання фольклору.

Жанрове визначення своїм музично-театральним творам — "Наталці Полтавці" і "Москалеві-чарівнику" — через значну роль музики в них дав сам І. Котляревський. Так, на титулі автографа п'єси 1829 року автор написав: "Полтавка. Опера малоросійская" [4, с. 535]. Саме "Наталка-Полтавка" І. Котляревського, за визначенням сучасного мистецтвознавця М. Загайкевич, стала родоначальницею жанру діалогічної народно-побутової опери, яка першою отримала назву "малоросійської опери" [4, с. 537].

Отже, для української драматургії XIX століття вже з перших творів була притаманна така характерна особливість, як широке залучення музики до вистав. У більшості випадків це були популярні народні пісні або міські пісні-романси — саме вони надавали спектаклям національного колориту, сприяли пробудженню любові до свого народу і усвідомленого ставлення до його життєвих і соціальних колізій. Український побутовий (народний) романс (або пісня-романс — термін уперше вжив М. Лисенко) є органічною частиною української пісенної лірики. Сформувався цей жанр в XVII—XVIII ст. і став явищем міської побутової культури, поширеним серед різних суспільних верств міського населення. Мотиви та настрої самотності, туги, розчарування, душевного неспокою, психологічної безвиході в пісні-романси відповідають особливостям естетики романтизму XIX ст. і становлять головний емоційно-образний зміст жанру. Пісні-романси за своїм змістом близькі до народної ліричної пісні, а тому поширилися і серед сільського населення і завойовували загальнонародну любов.

Новаторство нового музично-театрального мистецтва полягало в його народності — автори творів свідомо прагнули до втілення народного життя й народних образів, що надало йому національної своєрідності. Це сприяло демократизації музично-драматичного театру, підносило його роль у суспільстві на новий, більш високий щабель, а саме роль одного з головних чинників утвердження в суспільній думці гідності і моральної чистоти людини з народу, пробудження національної свідомості через любов до народної пісні і її творців.

"Наталка Полтавка" була першою п'єсою, яка давала можливість провадити театральну діяльність рідною мовою. Понад вісімнадцять років вона поширювалась у списках, а уперше була надрукована викладачем університету, вченим філологом-славистом І. Срезневським в "Украинском сборнике" в 1838 р. у Харкові. В передмові, підкреслюючи значення твору Котляревського, він писав, що "кращого початку для свого збірника він не міг вибрати, бо: "а) "Наталка Полтавка" була не лише одним з перших книжно-народних творів України, але й першим збірником пам'яток української народності, зразком для всіх наступних; б) "Наталка Полтавка" мала великий вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила її й до цього часу залишається кращою указкою на всі майже важливі сторони, з якими потрібно вивчати українську народність" [3, с. 30].

Народнопісенний характер музики цієї п'єси сприяв її широкому розповсюдженню. Мелодії з "Наталки Полтавки" швидко ввійшли в побут, стали невід'ємною складовою музичного життя України. М. Сементовський 1846 року писав: "Сотні списків її ["Наталки Полтавки". — Л. Ф.] ходять і тепер ще по всій Малоросії, народ засвоїв її пісні, написані Іваном Петровичем, є багато людей, які знають напам'ять всю оперу" [2, с. 512].

Котляревський був людиною музично обдарова-

ною і освіченою, добре знав фольклор, тогочасну вокально-романсову літературу. Про талановиту гру на скрипці та задушевне виконання ним народних пісень писав у спогадах В. Савінов [7]. Іван Петрович був також талановитим комедійним актором, мав успіх у п'єсах Я. Княжніна "Сбитеньщик" та "Без обеда домой еду".

Генеза "Наталки Полтавки" тісно пов'язана з розвитком театрального руху в Україні. Вона ознаменувала народження нового виду музичної драматургії, що безпосередньо виріс на ґрунті національних мистецьких традицій, коріння яких в національній театральній творчості (вертеп, шкільні інтермедії). І. Котляревський написав п'єсу оригінальну, новаторську — він був не лише автором тексту "Наталки Полтавки", але й творцем її музичної драматургії, а саме — увів чітко підпорядковані змістові пісні, які визначають розвиток музичної образності. Драматургічна роль пісень у "Наталці Полтавці" аналогічна функціям номерів в опері. Подібно до арії чи монологу, вони розкривають характери дійових осіб, їхні почуття, підкреслюють вузлові моменти дії. В основу вокальних номерів "Наталки Полтавки" покладено здебільшого народні пісні з ustalеними в побуті мелодіями — це "У сусіда хата біла", "Та йшов козак з Дону", "Дід рудий, баба руда", "Ой на горі, на Панянці", а пісня Виборного "Ой під вишнею" була тоді однією з найпоширеніших. Вона звучала ще у вертепних виставах у XVIII столітті. І. Котляревський трактував народні пісні як цілісний музично-словесний організм, і запозичені ним безпосередньо з фольклорних джерел зразки увійшли до п'єси разом із побутовими мелодіями [4, с. 536].

"Наталка Полтавка" була поштовхом до пробудження творчих сил народу — вона сприяла утворенню численних аматорських гуртків. Серед ентузіастів театрального мистецтва були, у першу чергу, представники інтелігенції, а саме, викладачі навчальних закладів, службовці різних установ — канцеляристи, землеміри, лікарі тощо. Окремо необхідно відзначити поширення аматорських театрів в навчальних закладах, які виховали чимало видатних діячів сцени, літераторів. Наприклад, учень Ніжинської гімназії вищих наук М. Гоголь, у якого вже були яскраві дитячі враження від вистав аматорського домашнього театру землевласника Д. Троциньського в Кишинях, де ставив свої п'єси його батько В. Гоголь-Яновський, вів багатогранну кипучу діяльність як актор, режисер, декоратор. Співучнями Гоголя і учасниками вистав були відомі пізніше актори А. Мокрицький, А. Горюнович, поет Н. Кукольник.

У 1839 р. під керівництвом Д. Селецького розпочалася аматорська діяльність студентів Київського університету св. Володимира [5, с. 42]. Новий етап у їхній театральній творчості розпочався у 1859 р. Він знаменний тим, що фундаторами і активними учасниками аматорського театру були майбутні видатні діячі української культури, науки, освіти — письменник і драматург М. Старицький, який тут успішно розпочав свою режисерську діяльність; композитор, основоположник української класичної музики, хоровий диригент, піаніст, педагог, організатор першої національної музично-драматичної школи М. Лисенко; вчений-етнограф П. Чубинський, професор і ректор Харківського університету Д. Багалій, етнограф, культурний діяч, педагог О. Русов, письменник О. Левицький, відомий артист імператорського театру в Петербурзі І. Монахов та ін. В репертуарі аматорів були "Горе от ума" О. Грибоедова, "Ревизор" та "Женитьба" М. Гоголя, "Скупой рыцарь" О. Пушкіна, "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основа-Яненка, "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Не в свої сади не садись" О. Островського та багато ін. [5, с. 54—55].

Попри те, що навчальні заклади мислилися царським урядом як знаряддя русифікації українського (і не тільки) народу, дух протидії денационалізації в прогресивному студентському середовищі зростав. Інтерес до національних культурних надбань, пробуджений першим ректором університету св. Володимира професором М. Максимовичем, не згасав. Так, після закінчення університету частина учасників театру, набувши практичного досвіду і сценічної майстерності, створювали в різних містах і селах, куди вони поїхали працювати, аматорські театральні колективи, несли народове знання, культуру, прогресивні ідеї, які пробуджували у глядачів почуття національної гідності, поваги і любові до рідного слова.

Про духовне, культурне, просвітницьке значення "Наталки Полтавки", роздумуючи над побаченням і пережитим, сказав у своїх спогадах І. Карпенко-Карий. Так, передаючи хвилююче враження, яке справило на нього виконання п'єси на початку 60-х років в Єлисаветграді, він писав: "...Лунає останнім акордом пісня, і заслони впала, а прості слухачі довго ще не можуть отямитися від тих чарівних сцен, що пройшли у них перед очима; довго ще чуються розмови, в яких виливаються переповнені враженнями душі... Переслуховуючи ті розмови, бачиш, що не примха театр, а справжня школа, котра навчає на все добре і одвертає від лихого..." [6, с. 78].

Про популярність "Наталки Полтавки" на всіх етнічних українських землях свідчить її постановка у 1848 р. у переробці І. Озаркевича під назвою "На милування нема силування". У період національного пробудження в Західній Україні музично-театральні твори Котляревського в переробці Озаркевича були поштовхом для розвитку національного театру. І. Франко відзначав, що перша вистава "На милування нема силування" була "немов іскра, підпалююча ватру. Не тільки коломийська публіка домагалась чимраз нових представлень..., але й по інших містах і містечках почали організовувати аматорські трупи для руських [українських — Л.Ф.] представлень" [11, с. 35].

У другій половині XIX ст. в театральному житті Наддніпрянської України простежуються еволюційні процеси, які привели до створення національного театру корифеїв. Грунт, на якому він виник, був аматорський театр, що пробудив потужні творчі сили народу, талановиті представники якого прагнули до професіоналізації [5, с. 44].

Так, у Чернігові в 1861—1866 рр. великий успіх мав аматорський театр, який існував при "Товаристві, кохаючому рідну мову". В діяльності цього театру брав активну участь поет Л. Глібов, засновник товариства. До складу театру увійшли представники місцевої інтелігенції, талановиті люди, віддані справі розвитку національної культури і просвіти народу — відомий фольклорист і етнограф О. Маркович, майбутній історик О. Лазаревський, лікар І. Лагода, лікар і етнограф С. Ніс, дружина байкаря П. Глібова, видатна співачка-аматорка М. Загорська-Ходот, від якої багато народних пісень записав М. Лисенко. Діяльну участь в організації та діяльності театру брав драматург Д. Старицький, родич Михайла Старицького. Літературно-репертуарну частину театру очолив Л. Глібов, режисером постановок був місцевий вчитель І. Дорошенко, за художнє оформлення відповідали подружжя Г. і К. Галаган, які стежили за дотриманням історичних і етнографічних деталей в реквізитах, сценічному одязі виконавців [5, с. 58—59].

Визначне місце в репертуарі театру зайняла "Наталка Полтавка", до вистави якої, що відбулася 12 лютого 1861 року, було надруковано першу відому в Україні афішу рідною мовою. Необхідно відзначити вклад О. Марковича, який 1857 року в Немирові здійснив музичне опрацювання "Наталки Полтавки". Разом зі своєю дружиною, відомою українською письменницею Марком Вовчком, він підібрав до віршованих текстів мелодії народних пісень. На прохання О. Марковича колишній диригент кріпацького оркестру графа Потоцького, композитор і віолончеліст І. Ляндвер, створив оркестрову увертюру на тематичному матеріалі "Наталки Полтавки", що свідчить про цілісність музично-драматичної концепції Марковича — Ляндвера. Партитура, на жаль, не збереглася. Однак учасники чернігівського гуртка, які були задіяні в постановці, у своїх спогадах на сторінках часопису "Основа" (1862. — № 3) засвідчують, що музика до спектаклю вражала насамперед національним колоритом [3, с. 565—566].

Вершиною ж в історії музичного життя "Наталки Полтавки" стало її опрацювання у 1889 р. М. Лисенком. Саме у такій редакції йде "малоросійська опера" і сьогодні на оперних сценах, даючи естетичну насолоду численним глядачам не тільки в Україні.

"Наталка Полтавка" І. Котляревського увійшла в історію як провідна вистава українського професійного театру — нею, як правило, трупи розпочинали свій творчий шлях, а також відкривали гастролі. Постановки цієї народно-побутової опери завжди були етапними в діяльності театру корифеїв. Так, 27 жовтня 1882 року її виконала в Єлисаветграді трупа М. Кропивницького. У цей день розпочала свій професійний творчий шлях у ролі Наталки геніальна українська актриса Марія Заньковецька. Виставою "Наталки Полтавки" 8 серпня 1883 року в Одесі ознаменувала початок діяльності трупа М. Старицького. У 1886 р. в Петербурзі, під час гастролей трупи П. Саксаганського, "Наталка Полтавка" йшла з незмінним успіхом 22 рази підряд. "Українське слово і українська пісня зі сценічних дощок залунали не тільки по всій Україні, але по всій широчезній Росії, не виключаючи Сибіру, Туркестану, прибалтійських країн і Варшави" — писав І. Франко [10, с. 183]. В Парижі у 1894 р. "малоросійська опера" про долю полтавської дівчини була представлена європейським поціновувачам оперного мистецтва трупою Г. Деркача.

Отже, український романтизм, будучи одним з чинників національного пробудження, вплинув на вивчення малодослідженого героїчного минулого народу, його побуту, викликав зацікавлення народною поезією і прагнення зберегти духовні цінності, акумульовані в ній, пробудив любов до національної самобутності, яка яскраво виявилась у розвитку української літератури, музичного мистецтва, театру.

Протягом XIX століття одну з провідних ролей у формуванні національної свідомості народу засобами театрального мистецтва відіграла "Наталка Полтавка" І. Котляревського — родоначальниця жанру діалогічної народно-побутової опери. Цей твір презентував українське музично-театральне мистецтво, глибоко народне по духу і змісту, перед усією Росією. У період гоніння на українську мову і культуру (Валуєвський циркуляр, Емський указ) "Наталка Полтавка" продовжувала, у ряду нових музично-драматичних творів, в нових історичних умовах, займати достойне місце, торуючи шлях до людських сердець. Українське слово і українська пісня, утверджені в "праматері українського народного театру", і сьогодні звернені до національної свідомості народу.

Література

1. Вервес Г. Українці на рандеву з Європою / Г. Вервес. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. — 120 с.
2. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. — К. : Дніпро, 1969. — 530 с.
3. І. П. Котляревський у критиці та документах. — К. : Держлітвидав, 1959. — 214 с.
4. Історія української музики: у 6 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; редкол.: Г. А. Скрипник (голова) та ін. — К., 2009. —
Т. 2: ХІХ ст. / Т. П. Булат, М. М. Гордійчук, С. Й. Грица та ін.; редкол. тому : В. В. Кузик (відп. ред.), А. І. Азарова (відп. секретар). — 2009. — 800 с.
5. Казимиров О. Український аматорський театр (дожовтневий період) / О. Казимиров. — К. : Мистецтво, 1965. — 133 с.
6. Карпенко-Карий І. К. Наталка Полтавка (сторінка з споминів) : цит. за кн. : Про мистецтво режисера. — К. : Мистецтво, 1948. — 213 с.
7. Савинов В. Первая любовь Котляревского / В. Савинов // Северная пчела. — 1863. — № 80. — цит. за кн.: Історія української музики : у 6 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; редкол. : Г. А. Скрипник (голова) та ін. — К., 2009. — Т. 2: ХІХ ст. / Т. П. Булат, М. М. Гордійчук, С. Й. Грица та ін.; редкол. тому : В. В. Кузик (відп. ред.), А. І. Азарова (відп. секретар). — 2009. — С. 537.
8. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. — К. : АТ "Друга рука", МП "Фенікс", 1993. — 550 с.
9. Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір / Т. П. Усатенко. — К. : Наук. думка, 2003. — 285 с.
10. Франко І. З книги "Молода Україна" / І. Франко // Про театр і драматургію : вибрані статті, рецензії та висловлювання / упоряд. М. Ф. Нечиталюк. — К., 1957. — С. 182—184.
11. Франко І. Руський театр в Галичині / І. Франко. // Про театр і драматургію. Вибрані статті, рецензії та висловлювання / упоряд. М. Ф. Нечиталюк. — К., 1957. — С. 31—44.

В статье рассмотрено значение "Наталки Полтавки" И. Котляревского в формировании национального сознания украинского народа в контексте музыкально-просветительской деятельности театра.

Ключевые слова: "Наталка Полтавка" И. Котляревского, народная песня, национальное сознание, театр корифеев.

The paper considers the value of "Natalka Poltavka" Kotlyarevskyi in shaping national consciousness of the Ukrainian people in the context of musical theater and educational activities.

Keywords: "Natalka Poltavka" Kotlyarevskyi, folk songs, national consciousness, theater luminaries.
